

Cahiers du CEFRES

N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny
Antoine Marès, Pavla Horská (Ed.)

Dana HAMPLOVÁ

Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu

Référence électronique / electronic reference :

Dana Hamplová, « Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu », Cahiers du CEFRES. N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (ed. Antoine Marès, Pavla Horská).

Mis en ligne en / published on : mars 2010 / march 2010

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c22/hamplova_2001_ideove_pristupy_rodina_socialismus.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

[://www.cefres.cz](http://www.cefres.cz)

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Dana Hamplová:

Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu

Ve svém příspěvku se zabývám pohledem na rodinu v sociálních vědách během budování socialismu. Je třeba zdůraznit, že předmětem textu jsou ideologické a ideové přístupy k rodině, které mohly být často velice odlišné od reálné praxe.

Komunistický režim zaujímal k rodině poněkud ambivalentní postoj. Každé revoluční hnutí, které si klade za cíl přestavbu společnosti, potřebuje loajální příznivce nasazené pro danou věc a rodina patří k institucím, které velký díl loajality pohlty samy pro sebe. Většina ideologií, které se snaží o radikální přeměnu způsobu života, se podobně snaží člověka „osvobodit“ od závislosti na blízkých lidech (a tedy hlavně rodině) a napomoci tomu, aby člověk začal díky takto nově nabyté „svobodě“ hledat oporu a vzory v jiném typu sociálního prostředí – třeba straně nebo politickém hnutí. Rodina je ovšem v principu revolucím nepřátelská nejen proto, že konkuruje v získávání loajality, ale rovněž proto, že v ní dochází k udržování a předáváním existujících hodnot a norem. V rodině člověk získává základní životní hodnoty a morální principy, které jsou pro něj vodítkem v dalším životě, a rodina je rovněž místem, které mu pomáhá si tyto hodnoty uchovat. Stabilizovaná rodina vytváří současně citové a sociální zázemí, potřebné jak pro děti, tak pro rodiče.

Komunistický režim se snažil rodinu oslabit, a odstranit tak překážku, která bránila přestavbě společnosti podle jeho ideálů, na druhou stranu si však politické vedení kladlo za cíl udržet relativně vysokou porodnost, ať kvůli zvyšování perspektivního počtu pracovních sil či později z prestižních důvodů ve snaze dokázat, že socialistických států se nedotýká pokles porodnosti, který od 60. let zažívá Západ. Pominout nelze ani skutečnost, že v 70. letech bylo z politického hlediska výhodnější lidem nabídnout, aby se stáhli do rodin a v období normalizace se nesnažili angažovat v politice. Ambivalence mezi pohledem na rodinu jako na „konkurenta a nepřítele“ režimu a prostředku, díky němuž lze získat podporu mlčící většiny, prostupuje realizovanou sociální politikou v celém období 1948-1989.

Padesátá léta – nástup komunistické ideologie

Komunistický režim 50. let si nebezpečí, které pro něj rodina a loajalita vůči ní představovala, uvědomoval od počátku a tehdejší propaganda, ale i praktická politika se zaměřily na oslabení vztahu mezi rodiči a dětmi. Freiová [1998] poukazuje na několik

základních strategií, které se k tomuto účelu používaly: jednak to bylo přímé ideologické působení (např. skrze dětské a mládežnické organizace, ve větších městech dávala dětská divadla hry převážně sovětského původu, v nichž rodiče často vystupovali jako nepřátelské či směšné postavy), ale svou roli sehrály i nepřímé metody. Především to bylo kádrování a hodnocení dětí na základě rodinného původu a z nich vycházející politická omezení při výběru mladých lidí do středních a zvláště vysokých škol. Tento postup narušoval tradiční zásadu, že jsou to především rodiče, kdo rozhodují o budoucím povoláním svých dětí. Roli rodičů se tak v podstatě snažila převzít komunistická strana prostřednictvím uličních a místních stranických organizací, závodních výborů a hlavně základních škol, které vystavovaly nutné doporučení.

Zásadní dopad ovšem měly především další dva zásahy komunistického režimu: jednak masivní a systematický tlak na odchod žen, a to i matek malých dětí, z domácností do zaměstnání a dále zrušení rodinného hospodářství jako místa, které stmelovalo rodinu kolem společné práce a pomáhalo udržovat rodinnou tradici. Už první pětiletka plánovala zvýšení počtu pracujících žen i počtu dětí umístěných v kolektivních zařízeních. Freiiová poukazuje na případy, kdy byly v 50. letech navštěvovány matky v domácnosti domovními důvěrníky či členy uličních výborů, aby podaly vysvětlení, proč nepracují - práce v domácnosti a péče o děti se obecně nepovažovala za společensky prospěšnou práci. Týdeník *Vlasta*, jediný tehdejší ženský časopis, propagoval týdenní dětské jesle a dokonce je označoval za „dětský ráj“. Nová pokroková výchova si vytyčila heslo „výchova kolektivu kolektivem a pro kolektiv“. Odchodu žen z domácnosti měl napomoci i projekt tzv. „osvobozené domácnosti“, který počítal s tím, že klasické domácí práce zajistí síť placených služeb a výchovu dětí převezmou specializovaná předškolní a školní zařízení s kvalifikovanými a politicky připravenými pedagogy.

Šedesátá léta

V šedesátých letech se antirodinná rétorika již zmírnila. Jednak se ukázalo, že instituce rodiny je mnohem životnější než by mnozí revolucionáři z předchozího desetiletí očekávali a že v její brzký zánik nelze doufat, pozitivní roli však sehrálo i publikování studií a diskuse o problémech deprivace, kterou zažívaly děti bez pevného rodinného zázemí (Matějček). Nešlo o celkové odmítnutí kolektivní výchovy, ale obecně se začalo uznávat, že individuální přístup, který může zajistit jen rodina, je pro vývoj zdravého člověka nepostradatelný. Ještě v 60. letech lze ovšem najít v pedagogické literatuře práce, které jednoznačně a bez sebemenšího náznaku kritiky obhajují makarenkovskou kolektivní výchovu (např. Pecha 1968).

Šedesátá léta byla rovněž obdobím, v němž došlo k obnově sociologie jako oboru, a byť rodina nepatřila mezi preferovaná témata, objevily se i práce s touto tematikou (např. Máchová). Byla to doba celkového oslabení ideologického tlaku, a tak se i v této oblasti začaly objevovat přístupy z hlediska předchozího období heretické. Začalo se připouštět, že rodina tu není jen pro to, aby sloužila společnosti, ale i proto, že naplňuje přirozenou lidskou potřebu blízkých vztahů. Sociologická literatura se odvolávala na práce Malinowského či Mertona a jejich pojetí rodiny jako místa naplňování individuálních potřeb. V sociologii se začaly objevovat do té doby nepředstavitelné pojmy jako sociální status či prestiž rodiny, případně rozdíly v ekonomickém postavení a věnovala se také větší pozornost sociální situaci rodin s dětmi. Větší prostor však získala sociologie rodiny teprve v letech sedmdesátých, i když ve výrazně jiné formě.

Sedmdesátá a osmdesátá léta – znovuobjevení sociologie rodiny

Na počátku 70. let prošla česká sociologická obec rozsáhlými čistkami. Oficiální sociologie normalizačního období po vstupu sovětských vojsk si více než poznání společnosti kladla za cíl plnit úkoly zadané sjezdy komunistické strany, rozvíjet komunistickou teorii socialistického způsobu života a napomoci její realizaci v praxi podle představ stranických ideologů¹. Výjimek se našlo jen málo. Právě přístup k sociologii jako nástroji k prosazení určitých ideových hodnot vedl k rozšíření funkcionalistického přístupu, který rodinu vnímal čistě jako místo pro uspokojování potřeb.

Rodina měla naplňovat nejen individuální, ale rovněž – nebo možná především – společenské potřeby. Nejdůležitější společenskou „potřebou“ přitom byla výchova nového socialistického člověka, přizpůsobeného „životu ve společnosti s vyvlastněnými výrobními prostředky“ [Filipcová 1976]. Když Bauerová [1979] vyjmenovávala pět základních výchovných funkcí rodiny, jako první uvedla „výchovu ke kladným pracovním úkolům“. Jako třetí z celkově pěti výchovných funkcí označovala výchovu k „pěstování vědeckého světového názoru, proletářského internacionalismu, socialistického vlastenectví a vztahu k socialistickému vlastnictví“. Cíl zůstal stejný jako v 50. letech – „nový socialistický člověk“, jen nástroje se změnily – místo kolektivní výchova rodinná. V 70. letech už totiž nikdo nepochyboval, že pro zdravý vývoj dítěte je rodina nepostradatelná. Skutečnost, že jako cíl se stanovila výchova „nového socialistického člověka“, měla velice praktickou výhodu

¹ K naplnění tohoto cíle byla mimo jiné vytvořena i sekce sociologie rodiny Československé sociologické společnosti při ČSAV. Pokud čtenář hledá zhuštěnou informaci o „cílech“ sociologie

právě díky vágnosti tohoto pojmu. V podstatě bylo možné konkrétní cíle pragmaticky a pružně měnit (někdy ve svůj pravý opak), aniž by se cokoliv přiznalo.

Důrazem na podřízenost rodiny „celospolečenským zájmům“ se marxistická sociologie polemicky vyhraňovala vůči „buržoazní sociologii rodiny“, které vytýkala, že považuje za žádoucí prvek „intimizaci“ rodinného života, a odmítala i renesanci rodinného života, která podle ní vypovídá jen o odcizení v kapitalistické společnosti [Šolcová 1976].

Marxistické sociologii ovšem nemohlo uniknout, že v socialistické společnosti 70. a 80. let byl familiarismus, tj. orientace na rodinu a stažení se do soukromé sféry, značně rozšířený, a to možná více než v zemích kapitalistických. Nešlo nevidět, že se v české rodině místo výchovy „nového socialistického člověka“ uchovávalo to, co marxisté nazývali „individualismem obestřené způsoby života“ a že rodina nejen „reprodukuje, ale je schopna produkovat i nové podoby individualismu a maloměst'áctví“ [Šolcová 1976:33].

Kořen problémů odhalila marxistická sociologie poměrně snadno a realisticky: nepodařilo se dostatečně omezit ekonomickou funkci rodiny [Šolcová 1976]. Podle některých odhadů se čas věnovaný pracím v domácnosti rovnal začátkem 80. let přibližně polovině pracovní doby [Linhart 1980, cit. dle Možný 1983, s. 55], podle jiných odhadů z první poloviny 70. let se pracovní době dokonce vyrovnal [Hodoly 1973, cit. dle Možný 1983, s. 55]. Je nepochybné, že ekonomická funkce sama o sobě, ale i množství času věnovaného domácnosti zvyšuje význam rodiny v životě člověka. Marxistická sociologie tuto skutečnost nazývala „okovy intimacy“ [Šolcová 1976:33].

Oficiální ideologie familiarismus odmítala a propagovala podřízenost rodinných zájmů „zájmům celospolečenským“. Bez ohledu na boj, který proti familiarismu vedla, se však ukazoval v realitě jako velice životný. Ivo Možný poukazuje na skutečnost, že česká společnost byla v období socialismu v podstatě strukturována v sítích, které do značné míry připomínají původní velkou rodinu [viz Možný 1982, 1990, 1991]. Empirické výzkumy z té doby ukázaly, že celý způsob využívání mimopracovní doby a volného času měl výrazně rodinný charakter, a komparativní mezinárodní analýzy naznačovaly, že Československo patřilo v tomto ohledu mezi země, kde se tato tendence prosazovala nejvýrazněji [Szalai 1972, cit. dle Linhart 1980:502].

rodiny, stačí si přečíst krátký úvod ke sborníku z liblické konference Socialistický způsob života a rodina (1976).

Kontakt s příbuznými byl přitom často podporován i vícegeneračním bydlením či nutností vzájemné výpomoci. Osvobozená domácnost vždy zůstala pouze plánem v hlavách svých tvůrců a přes proklamovanou snahu ulehčit práci v domácnosti byla domácí samovýroba důležitou a nepostradatelnou součástí ekonomiky každé rodiny po celou dobu komunistického režimu. Podle empirických šetření z konce 70. let například 57 % žen šilo a upravovalo oděvy a 25 % osob se zabývalo výrobou a rekonstrukcí nábytku. Výzkumy mezi pražskými dělníky ukazují, že z domácího hospodářství (ze zahrádky a od příbuzných) alespoň částečně krylo spotřebu vajec 37% domácností, masa 22 % a zeleniny či ovoce dokonce 73 % domácností [Způsob 1978, Základní 1979, cit. dle Linhart 1980: 501]. Chataření a chalupaření plnilo funkce nejen rekreační, ale pomáhalo rovněž mnohým rodinám i vytvářet a udržovat o něco vyšší životní úroveň.

Širší rodina plnila ovšem mnohem významnější ekonomickou funkci než jen jako samovýrobce. Možný inspirovaný Bourdierem klade zajímavou paralelu mezi tím, jak antropologické studie popisují život afrických Kabylů, a významem daru a směny v socialistické společnosti. Mezi moderní evropskou společností a primitivním africkým kmenem je nepochybně zcela zásadní rozdíl, ale přesto lze najít v mnoha rysech až udivující podobnost. Při bližším pohledu na reálné fungování komunistického hospodářství si totiž nelze nevšimnout, že v něm do jisté míry došlo k znovuoživení tradičních systémů organizovaných na principu sítí vzájemné podpory, a to především sítí příbuzenských. Jinými slovy lze tuto skutečnost také vyjádřit tak, že se v moderní společnosti revitalizovaly již zaniklé prvky archaické společnosti.

V české ekonomice existovaly tři základní úrovně distribuce zboží (hmotné i nehmotné povahy) a přitom jen ta nejnižší a nejhůře zásobená byla volně přístupná. Na ostatní člověk získával přístup skrze své sociální a rodinné sítě.

Právo prvního výběru měli příslušníci nomenklatur a komunistického aparátu, kteří nedostatkové zboží přidělovali sobě, svým rodinám a případně je směňovali za další zboží a služby.

Přebytky z tohoto prvního trhu šly do oficiální distribuční sítě, ale nedostaly se rovnou do obchodů k zákazníkovi, ale nejprve procházely rukama pracovníků distribučních sítí (velkoobchodu, skladů, prodavačů atd.), kteří opět využívali svého předkupního práva a zásobovali sebe, své příbuzenstvo, případně jim přístupné statky směňovali za zboží či služby jiných rodin. Teprve přebytky z tohoto druhého trhu šly na volně přístupný trh. Přístup ke zboží a službám tak závisel na tom, kam se podařilo umístit příbuzné a členy vlastní sítě. Nejednalo se přitom jen o směnu hmotných statků, ale například také o umístování dětí do

škola, do atraktivních učebních oborů, o získání poukazů na rekreaci, zájezdy do ciziny, výhodná pracovní místa aj.

Můžeme v podstatě konstatovat, že rodina stála za socialismu v čele pozornosti jak stranických ideologů, tak obyčejných lidí. Běžný člověk věděl, že jeho rodinná a příbuzenská síť je pro úspěšné přežívání v socialistické společnosti téměř nezbytná. Význam rodiny si ovšem uvědomovali i marxističtí ideologové. Jejich řešení problémů bylo plné rozporů a nejednotností: uvědomovali si, že rodina představuje zásadní konkurenci režimu, na druhou stranu, že lze ovšem tuto orientaci využít ke svému prospěchu a obyvatelstvo díky ní „uplatit“.

x x x

Hlavním záměrem tohoto příspěvku bylo v krátkosti shrnout přístupy k rodině v sociálních vědách během komunistického režimu. Pro celá 70. a 80. léta byl v oblasti sociologie rodiny charakteristický funkcionální přístup. Jen výjimečně se objevovaly jiné pohledy a spíše mimo hlavní proud oficiální sociologie. Ivo Možný počátkem 80. let představil české sociologii teorii racionální volby, pomocí níž vysvětloval dělbu práce v rodině. Poukazoval tehdy, že rodiny oprávněně čekají, že finanční přínos muže převyšuje finanční přínos ženy, neboť muži dostávají odpovědnější a lépe placená místa a mají větší šance, protože je společnost vnímá jako ty, kdo jsou zodpovědní za rodinu. Z hlediska domácnosti je proto racionální, aby se na pracovní sféru orientovali spíše muži a na rodinnou spíše ženy, protože tak maximalizují možný užitek [Možný 1983]. Podobný pohled na sociální realitu byl však v sociologické literatuře spíše výjimečný.

Nadvláda funkcionalismu byla zlomena až po pádu komunistického režimu, kdy se začala objevovat celá škála teoretických přístupů k rodině, z velké části ovlivněných zahraniční sociologií. Objevily se i další aplikace teorie racionální volby, která předpokládá, že člověk maximalizuje svůj užitek na základě relativně stálých preferencí a že lidské chování je usměrňováno na více či méně zjevných trzích. Garry Becker se jako průkopník ekonomického přístupu v sociálních vědách pokusil pomocí ekonomických nástrojů analyzovat téměř veškeré lidské chování od manželství, vyhledávání partnera, plodnost, rozvody, dělbu práce v domácnosti vztahy mezi životními šancemi dětí a rodinou jejich původu, mezigenerační mobilitě po prestiž, altruismus a další nemateriální rysy lidského života. V české sociologii se teorie racionální volby používá spíše v obecné rovině a v mnohem užším záběru. Rabušic [1998] analyzoval dopady populační vlny v první polovině 70. let na sňatkový trh a takto vzniklým disproporcím mezi počtem nevěsta a ženichů

připisuje část změny demografického chování, jimiž prochází česká společnost po roce 1993. Během populační vlny přibývá rovnoměrně obou pohlaví, ale při výběrovém párování se však hledají protějšky s určitým věkovým rozdílem (v evropské kultuře 3-5 let) a díky tomu mladé ženy z populační vlny mají nedostatek vhodných ženichů ve starších ročnících a naopak mladí mužové nedostatek nevěst v ročnících po odeznění populační vlny.

Není zde prostor, abychom se současnou produkcí na poli sociologie rodiny zabývali blíže, můžeme se jen zmínit, že lze nalézt mnoho dalších pohledů na rodinu, od přístupu k rodině jako instituci, sociální síti, ale například i feministické teorie. Tato stat' si ovšem nekladla za cíl podat vyčerpávající přehled názorů a přístupů k rodině v 2. polovině 20. století, ale jedná se jen o stručný a základní přehled s důrazem na období komunistického režimu, jeho oficiální rétoriku a marxistickou sociologii. Vyčerpávající pojednání přístupech k rodině by přitom nemohlo ignorovat ani postoje skupin v opozici vůči systému systému, zvláště církvi. To je ovšem téma na jiný článek.

Citovaná literatura:

Bauerová, J. 1979. Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti.

Sociologický časopis 15, č. 3-4, 1979, s. 266-281.

Becker, G.: A Treatise on the Family. 1993.Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.

Filipcová, B. 1976. Utváření socialistického způsobu života. (Zkušenosti, problémy, úkoly).

In: *Socialistický způsob života v ČSSR a rodina 1976*. Sborník referátů ze semináře „Socialistický způsob života a rodina“, pořádaného sekcí sociologie rodiny Československé sociologické společnosti při ČSAV v Liblicích 10. a 11. června 1976. Praha: Ústřední kulturní dům železničářů.

Freiová, M. 1998. Východiska rodinné politiky. Praha: Občanský institut.

Hodoly, E. 1973. Úloha spotřeby v socialistické společnosti a její základní souvislosti. In Prognózy spotřeby a maloobchodního obratu. Praha: VÚO.

Kučera, M. 1994. Populace České republiky 1918-1991. Praha: SoÚ, Česká demografická společnost.

Linhart, J. 1980. Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Sociologický časopis, 16, 1980, č. 5, s. 499-517).

Možný, I. 1991. Proč tak snadno. Praha: Slon.

Možný I. 1983. Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů. Brno: Univerzita J.E.Purkyně.

Pecha, L. 1968. Makarenko a současná kolektivní výchova. Praha: SPN

Rabušic, L. 1998. Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima. In: Matějů, P. Večerník, J. Zprávy o vývoji české společnosti 1989-1998. Praha: Academia.

Rendlová, E. 1979. Struktura využití času rodin v různých fázích životního cyklu.

Sociologický časopis 1979, č. 3-4.

Šolcová, M. 1976. Aktuální otázky způsobu života rodiny za socialismu. *Socialistický způsob života v ČSSR a rodina. 1976.* Sborník referátů ze semináře „Socialistický způsob života a rodina“, pořádaného sekcí sociologie rodiny Československé sociologické společnosti při ČSAV v Liblicích 10. a 11. června 1976. Praha: Ústřední kulturní dům železničářů.

Socialistický způsob života v ČSSR a rodina. 1976. Sborník referátů ze semináře „Socialistický způsob života a rodina“, pořádaného sekcí sociologie rodiny Československé sociologické společnosti při ČSAV v Liblicích 10. a 11. června 1976. Praha: Ústřední kulturní dům železničářů.

Szalai, A. 1972. The Use of Time. Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries. Haag – Paris: Mouton.

Základní charakteristiky výzkumu „Sociálně třídní diference a utváření socialistického způsobu života v Praze“. 1979. Sonda „Průmyslové závody v Praze“. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. 1978. Závěrečná zpráva I-III. Praha, Ústav marxismu-leninismu UK.